

Enzo Traverso

El totalitarisme

Història d'un debat

El totalitarisme
Història d'un debat

Assaig 4

El totalitarisme
Història d'un debat

Enzo Traverso

Universitat de València
2002

Títol original: *Il totalitarismo. Storia di un dibattito*

© L'autor, 2002

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2002

Producció editorial: Maite Simon

Disseny de la col·lecció i maquetació: Inmaculada Mesa

Traducció: Jordi Muñoz Mendoza

Correcció: Ofèlia Sanmartín

ISBN: 84-370-5374-9

Dipòsit legal: V-802-2002

Impressió: GUADA Litografia, SL
Polígon Industrial Aldaia
C/ Montcabrer, 26
46960 ALDAIA (València)

En memòria de
Marina Cedronio (1948-2000)

Índex

Pròleg a l'edició catalana	11
Introducció	19
I. De la «guerra total» al totalitarisme	25
II. De Roma a Berlín: els orígens del concepte	45
III. De París a Nova York: exiliats i antifeixistes	69
IV. Davant la Segona Guerra Mundial	87
V. Antifeixisme i estalinisme: l'antitotalitarisme dels intel·lectuals	111
VI. Antitotalitarisme i anticomunisme: la guerra freda	125
VII. Origen, funció i ideologia: del concepte a les teories	143
VIII. De Berlín a Berkeley: l'eclipsi del «totalitarisme»	163
IX. Totalitarisme i «socialisme real»	175
X. Retorn a París	191
XI. Després de 1989: una resurrecció sospitosa	203
XII. Nazisme i estalinisme: el concepte de totalitarisme a la prova del comparatisme històric	213
XIII. Conclusió	237

Pròleg a l'edició catalana

En la presentació d'aquest assaig al lector català, em sembla necessari d'aclarir, ni que siga molt breument, les raons de l'atenció extremament exigua, potser massa i tot, que dedica al cas del franquisme. En efecte, l'única figura de l'àmbit espanyol que es pren en consideració a les pàgines que segueixen és José Ortega y Gasset, de qui s'evoquen les lucidíssimes intuïcions esbossades a *La rebelión de las masas*. Liberal-conservador, crític agut de la modernitat *au-dessus de la mêlée*, gairebé sempre arrecerat en un observatori aristocràtic no mancat d'algun bri romàntic, Ortega havia comprès perfectament la tendència de l'Estat, en la primera meitat del segle, a anul·lar l'individu, a fagocitar la societat civil i a integrar les masses en un món nou: no pas a través de la democràcia política representativa, sinó en una comunitat monolítica.¹ Les dues dècades posteriors a la publicació del seu llibre haurien confirmat plenament el seu diagnòstic. Jo podria haver citat, d'altra banda, el marxista català Andreu Nin, que cap als mateixos anys analitzava la tendència de

1. José Ortega y Gasset, *La rebelión de las masas*, Alianza Editorial, Madrid, 1995.

l'Estat a reforçar-se i també el sorgiment de les dictadures modernes com a formes de la contrarevolució.² Però ni Ortega ni Nin parlen explícitament del totalitarisme i les seues reflexions són anteriors a l'adveniment de la República, la Guerra Civil i el llarg parèntesi franquista. Al llarg de tot aquest període, el debat sobre el totalitarisme no sembla haver arribat realment al sud dels Pirineus. Fins fa ben pocs anys.

Franco féu rarament ús d'aquest concepte per a definir el seu règim, amb l'excepció d'alguns discursos i d'algunes cartes durant la Guerra Civil. Consideracions semblants són vàlides pel que fa als diversos caps i ideòlegs de la dreta tradicionalista i autoritària, que confluïren en el franquisme. Certament, aquesta no és raó suficient per a excloure el franquisme de la categoria dels règims totalitaris. A diferència del feixisme italià, que reivindicà sempre la seua «ferotge voluntat totalitària» sense reeixir però mai a realitzar-la completament, el nazisme no acceptà mai aquesta caracterització, malgrat que en constitueix l'arquetip als ulls de la gran majoria d'estudiosos. Però la malfiança hitleriana envers el concepte de totalitarisme tenia a veure amb el paper subordinat de l'Estat en la visió nazi del món, al centre de la qual es troba la raça, el *Volk* germànic. La malfiança franquista, en canvi, tenia a veure amb les arrels profundes del seu model polític autoritari i jeràrquic dintre d'una tradició nacionalista de fort encuny catòlic. Quan de manera es-

2. Andreu Nin, *Les dictadures dels nostres dies*, Llibreria Catalònia, Barcelona, 1930.

parsa, com per exemple en la seua correspondència amb En Joan de Borbó, Franco al·ludia al caràcter «totalitari» del seu règim, la referència implícita era als reis catòlics del passat espanyol més que no al feixisme o al nazisme.³ El mite de l'«home nou», el culte a la tècnica, la voluntat de crear un «nou ordre» profundament distint de les formes antigues d'autoritarisme aristocràtic, la pretensió de forjar una «nova civilització», la voluntat de mobilitzar les masses permanentment a través de formes «revolucionàries» de litúrgia política tendents a substituir aquelles tradicions, en un mot: el *modernisme reaccionari* del feixisme italià i del nazisme alemany no tenen equivalent en el franquisme. Els totalitarismes italià i alemany eren, tot i que de formes diferents, «religions polítiques», mentre que el franquisme no tractà mai de substituir la religió tradicional.

L'admiració pel feixisme italià, sovint proclamada per capdavanters de la dreta radical espanyola com ara José Calvo Sotelo, Ernesto Giménez Caballero i, sobretot, José Antonio Primo de Rivera, podia menar-los a adoptar-ne les fórmules, bo i reconduint-les tanmateix a una identitat catòlica de base, que romandrà sempre com un dels pilars primer del nacionalisme, després del franquisme, i que constituirà un dels grans obstacles per a l'evolució d'aquest en sentit totalitari. Si a Itàlia l'Església catòlica esdevindrà a partir de la formalització del concordat de Laterà de 1929 un dels elements de la «policrà-

3. Javier Tusell, *La dictadura de Franco*, Alianza Editorial, Madrid, 1988, p. 280.

cia» feixista, el règim no deixà mai de considerar-la, això no obstant, igual que a la monarquia de la casa de Savoia, com una limitació externa, una nosa tanmateix inevitable, per al desplegament de l'autèntica naturalesa totalitària del règim. A Espanya, en canvi, el catolicisme fou des del principi un dels elements constitutius del franquisme, fent-lo molt més el defensor de la tradició i de la grandesa nacional del passat que no el constructor d'una «nova civilització». Aquesta diferència, d'altra banda, era percebuda clarament pels actors de l'època: tant per Mussolini que, contràriament a Hitler, nodrí sempre l'ambició de presentar el seu règim com un model per a Espanya, com pels falangistes espanyols mateixos. Entre l'esclat de la Guerra Civil i la fi de la Segona Guerra Mundial, diversos ideòlegs franquistes, com Alfonso García Valdecasas i José Luis de Arrese, tingueren bona cura de precisar les diferents fonts inspiradores de la dictadura espanyola en comparació amb els règims totalitaris italià i alemany, tot insistint precisament en la seua matriu catoliconacionalista.⁴

En el terreny historiogràfic, el reconeixement del caràcter no totalitari del franquisme és pràcticament unànime. La primera síntesi autoritzada fou la del políticòleg d'origen espanyol Juan J. Linz, en un debatut assaig

4. Alfonso García Valdecasas, «Los Estados totalitarios y el Estado español», *Revista de Estudios Políticos*, II, 5, 1942, pp. 5-32; José Luis de Arrese, *El Estado totalitario en el pensamiento de José Antonio*, Ediciones de la Vicesecretaría de Educación Popular, Madrid, 1944.

de 1964, en el qual subratllava la naturalesa «autoritària», no totalitària, del règim franquista.⁵ A conclusions substancialment anàlogues, si més no pel que fa a aquest punt, han arribat Stanley G. Payne, Josep Fontana i, més recentment, l'historiador valencià Ismael Saz.⁶ Segons Javier Tusell, finalment, la qüestió del totalitarisme constitueix precisament el «punt essencial» en què cristal·litza la diferència entre el feixisme italià i el franquisme.⁷ Des d'aquest punt de vista, les semblances més fortes, tot i la diferent durada i els contextos tan dispars, es troben entre el franquisme i el règim francès de Vichy, objecte també aquest darrer d'un vast i encès debat historiogràfic (quant a la seua pertinença o no a la família dels feixismes), bàsicament aliè a la controvèrsia sobre el totalitarisme. La influència del nacionalisme francès, en particular a través del pensament de Maurras, Bloy i de l'Action Française, fou sempre molt gran sobre el nacionalisme espanyol de matriu catòlica. Hom podria

5. Juan J. Linz, «An authoritarian regime. Spain», *Transaction of the Westmarck Society*, Hèlsinki, vol. X, 1964 (trad. dins Manuel Fraga Iribarne, Juan Velarde Fuentes, Salustiano del Campo, eds., *La España de los setenta*, Editorial Moneda y Crédito, Madrid, 1973, 3 vols.). Linz desenvolupà la seua tesi en «Totalitarian and Authoritarian Regimes», dins Fred I. Greensyein, Nelson W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science*, vol. 3, Addison-Wesley, Reading (Mass.), 1975, pp. 175-411.

6. Stanley Payne, *El régimen de Franco 1936-1975*, Alianza Editorial, Madrid, 1987; Josep Fontana, «Reflexiones sobre la naturaleza y las consecuencias del franquismo», dins J. Fontana (ed.), *España bajo el franquismo*, Crítica, Barcelona, 1986; Ismael Saz, «La peculiaritat del feixisme espanyol», *Afers*, 25, 1996, pp. 623-637.

7. Javier Tusell, *La dictadura de Franco*, op. cit., p. 323.

fer consideracions similars quant al salazarisme, que rebutjà sempre el totalitarisme com una forma de «cesarisme pagà».⁸

El caràcter no totalitari del franquisme, el confirma el seu prudent isolament internacional després de la Guerra Civil i la seua voluntat de no modificar substancialment les relacions de poder tradicionals al si de la societat. Això exclouïa tant una radicalització carismàtica pareguda a la del règim nazi com el recurs a campanyes repressives «en fred» com les conegudes a la Unió Soviètica els anys trenta, i ni tan sols aventures expansionistes com la d'Itàlia a Etiòpia l'any 1935. L'Espanya franquista no impulsava projectes faraònics de modernització i industrialització del país com els de l'URSS estalinista, que costaren la vida a milions d'éssers humans, ni projectes de remodelació biològica de la humanitat, com els del nazisme, que desembocaren, durant la guerra, en els camps d'extermini.

Aquestes puntualitzacions, òbviament, tenen a veure només amb la definició de la naturalesa del règim franquista, i no expliquen aquell allunyament bàsic del debat sobre el totalitarisme que constitueix l'objecte d'aquest llibre. Però el caràcter no totalitari del franquisme no el va fer menys violent ni menys opressiu que els règims totalitaris. La violència del franquisme als seus inicis fou extremament extensa i profunda, radicalitzada per la dinàmica mateixa de la Guerra Civil. Fins al començament de la Segona Guerra Mundial el franquisme fou,

8. *Ibid.*, p. 279.

sens dubte, més violent que el feixisme italià o el nazisme alemany. Per la seua condició de règim antiobrer, antide-mocràtic, antiliberal, nacionalista, jeràrquic i autoritari, així com també pel sistema d'aliances que n'afavoriren el sorgiment i per la posició que ha ocupat en la història del segle XX, el franquisme dels orígens pertany indubtablement, amb totes les seues especificitats, a la família dels feixismes.⁹ Ací s'obre un altre debat, que ha travessat àmpliament les diverses cultures d'Espanya, per al qual, tanmateix, no hi ha espai en aquest llibre.

ENZO TRAVERSO

9. Compartesc, pel que fa a aquest tema, les consideracions d'Enzo Colloti, «Il fascismo nella storiografia. La dimensione europea», dins Angelo Del Boca, Massimo Legnami, Mario G. Rossi (eds.), *Il regime fascista. Storia e storiografia*, Laterza, Bari-Roma, 1995, p. 29.

Introducció

Aquest assaig es proposa de reconstruir el perfil d'un debat que ha marcat profundament la cultura del segle xx. Són ben rares en el lèxic polític de la nostra època les paraules dotades d'un camp semàntic tan vast, usades d'una manera sovint indiscriminada i, doncs, substancialment ambigua, com el *totalitarisme*. Aquest terme indica alhora un *fet* (els règims totalitaris com a realitats històriques), un *concepte* (l'Estat totalitari com a forma de poder inèdita i inclassificable dins les tipologies elaborades pel pensament polític clàssic) i una *teoria* (un model de domini definit tot fixant els elements comuns als diversos règims totalitaris, després d'haver procedit a la seua comparació). Les diferents accepcions d'aquest terme interfereixen i es barregen tothora en el curs d'aquest debat, en el qual la paraula mateixa assumeix significats diversos segons qui la fa servir. El lector no trobarà en aquest assaig la reconstrucció dels fets –el naixement, l'evolució, la crisi dels règims totalitaris– que romanen com un rerefons imprescindible però conegut; més aviat hi trobarà l'itinerari del concepte i de les teories, de la controvèrsia que han suscitat i la temptativa d'esbossar-ne una interpretació històrica. El mètode emprat s'ajusta

a la categoria definida tradicionalment com a «història de les idees», que constitueix la trama de fons, però que és alhora estudiada, explorada i analitzada a partir dels seus protagonistes, els subjectes socials que reaccionen als esdeveniments del seu temps elaborant-ne i transformant-ne les interpretacions. Dit en uns altres termes: es tracta d'un assaig d'història intel·lectual.

El debat sobre el totalitarisme –inserir en l'arc del «segle breu», les conclusions del qual fan més obligada l'exigència d'una visió global– ha estat sovint objecte d'una recepció parcial i fragmentària, sota l'impacte d'un esdeveniment o en l'àmbit d'un context específic (nacional, cultural, polític). Una visió global significa, doncs, reconstruir la trajectòria d'una idea que ha travessat camps ideològics oposats, bo i fecundant una reflexió rica i multiforme, donant vida a una multitud de veus discordants –res no seria de més inadequat que la imatge d'un cor harmoniós–, en la qual ensopeguen totalitaris i antitotalitaris, feixistes i demòcrates, marxistes i liberals, «progressistes» i conservadors. Algunes veus constitueixen aportacions fonamentals al pensament polític del segle XX, unes altres han tingut un ressò més feble i han estat avui oblidades. Totes han estat preses en consideració pel paper que han tingut en la difusió del concepte de totalitarisme. Els testimoniatges i les representacions literàries o artístiques del totalitarisme només són tractades en aquest assaig de manera indirecta, per la via de la seua repercussió en el debat polític (és el cas, per exemple, de les obres d'Orwell i Soljenitsin). Es tracta, per descomptat, de temes que bé mereixerien un treball a banda

i m'he estimat més d'excloure'ls en lloc de tractar-los de forma superficial i inadequada.¹

Aquest assaig no concorda, en molts sentits, amb l'actual *Zeitgeist*: no branda el concepte de totalitarisme per fer apologia d'Occident i del seu sistema polític, i en canvi el fa l'instrument per a una reconstrucció crítica del segle XX. Repensar el totalitarisme avui, en el tombant de segle, significa més aviat assumir l'admonició de Hannah Arendt i de Herbert Marcuse l'endemà de la Segona Guerra Mundial, una època en la qual, com avui, Occident volia encarnar els destins del món.

Per a Hannah Arendt, el totalitarisme revela un «corrent subterrani de la història occidental [que] ha eixit finalment a la superfície i ha usurpat la nostra tradició».²

Els camps de concentració, els exterminis en massa, les guerres mundials i les bombes atòmiques –escrivia Marcuse el 1954, al prefaci a *Eros i civilització*– no són una «recaiguda en la barbàrie», sinó l'acompliment no reprimat d'allò que les conquestes modernes ofereixen a l'home en la ciència, en la tècnica i en l'exercici del poder.³

La major part dels textos analitzats ací foren escrits en anglès (en segueixen, en ordre d'importància, l'alemany, el francès, l'italià i les llengües eslaviques). Això depèn, sens

1. Igor Golomshtok, *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*, Icon Editions, Nova York, 1990.

2. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace, Nova York, 1976, p. IX.

3. Herbert Marcuse, *Eros and Civilisation*, The Beacon Press, Boston, 1955.

dubte, d'una selecció operada a partir de la limitació de les meues competències lingüístiques; tanmateix, estic convençut que la morfologia d'aquesta controvèrsia és reveladora del seu caràcter essencialment *occidental*. Dit això, cal precisar que sovint l'anglès no era llengua materna dels seus autors, i això indica un segon aspecte cabdal del debat: des del punt de vista de la història intel·lectual, la idea de totalitarisme ha fet el seu camí sobretot al si de la *cultura política de l'exili*. Un dels objectius d'aquesta recerca és, certament, de posar al descobert la «tradició amagada» dels intel·lectuals més incòmodes i heterodoxos: els exiliats. A la manera d'un reactiu químic sensibilitíssim davant els cataclismes de l'època, els exiliats són, en el fons, els veritables «herois» d'aquest debat. Cal assenyalar-ne tot seguit una altra característica paradoxal: el caràcter, comptat i debatut, marginal que hi tingué Itàlia, al capdavant el país on té el seu origen, com molts altres neologismes del segle xx, la paraula *totalitarisme*. Després d'haver encunyat el concepte als anys vint, la cultura política italiana s'abstingué de debatre'l en la postguerra, fins a una època recent. Percebut de primer com un terme irremeiablement contaminat pel feixisme, després com una consigna anticomunista durant la guerra freda, aquest mot fou per molt de temps deixat de banda i conreat tan sols per uns pocs esperits inconformistes. Per fer-nos una idea del retard amb què ha arribat a Itàlia aquest debat, n'hi haurà prou de pensar que el primer col·loqui universitari sobre el totalitarisme tingué lloc el 1933 als Estats Units, i a Itàlia el 1997, quan ja hi havia una bibliografia immensa sobre el tema.

Aquest assaig és la versió ampliada i reelaborada de la introducció a una antologia de textos sobre el totalitarisme publicada a França (*Le totalitarisme. Le xxè siècle en débat*, Editions du Seuil, París, 2001). Voldria donar les gràcies a Miguel Abensour, Gilbert Achcar, Marcello Flores, Roland Lew, Michael Löwy, Alain Maillard, Arno J. Mayer i Jean Zaganiaris, que han tingut la paciència de llegir aquest treball, permetent-me d'enriquir-lo amb les seues crítiques. Òbviament, en sóc l'únic responsable.

Aquest assaig reconstrueix un debat que ha marcat profundament la cultura del segle XX, el debat sobre el «totalitarisme». Al llarg d'aquestes pàgines es ressegueix l'itinerari del concepte i de les teories, de la controvèrsia que han suscitat i se n'esbossa una interpretació històrica. La visió global que es proposa ací implica reconstruir la trajectòria d'una idea que ha travessat camps ideològics oposats. Totalitaris i antitotalitaris, feixistes i demòcrates, marxistes i liberals, «progressistes» i conservadors han tingut un paper en la difusió del concepte. Totes aquestes veus han estat preses en consideració. Aquest assaig no concorda, en molts sentits, amb l'actual *Zeitgeist*, no branda el concepte de totalitarisme per a fer l'apologia d'Occident i del seu sistema polític. Lluny d'això, en fa l'instrument per a una reconstrucció crítica del segle XX.

ISBN 84-370-5374-9

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA